

Zazaca'nın tarihsel gelişimi*

Prof. Dr. Jost Gippert

<http://titus.uni.frankfurt.de>

4 Mayıs 1996, Mannheim Zaza Kitap Şenliği'ndeki konuşması
Çeviren: Hasan Dursun

Kendimi sizlere kısaca tanıtmak istiyorum: Adım Jost Gippert. Frankfurt Üniversitesi'nde Karşılaştırmalı Dilbilim (Vergleichende Sprachwissenschaft) profesörüym ve yaklaşık bir yıldır Zazaca ile de uğraşmaktayım. Bu dile yönelmeme burada hazır bulunan bazı arkadaşlar neden oldu, bu vesile ile kendilerine yürekten teşekkür etmek istiyorum: Frankfurt ve çevresinde bu kadar enteresan bir dil olan Zazaca'yı konuşan epeyce bir kitlenin varolduğuna dikkatimi çektiler. Bunun üzerine kendileriyle birlikte yaklaşık bir yıldır bu dilin gramerini irdelemeye çalışıyoruz. Ne yazık ki henüz konuşmamı Zazaca yapabilecek düzeye gelemedim, bundan dolayı Almanca konuşmak zorundayım. Sunumun konusu, İranoloji bakış açısıyla karşılaştırmalı olarak Zazaca'nın tarihsel gelişimi olacak. Zazaca'nın İranî diller ile karşılaştırılarak irdelenmesi, onun İranî bir dil olmasından dolayı mümkündür. Bunu açıklayabilmem için daha gerilere gitmem gerekecek.

Her ne kadar bununla ilgisi az görünüyor olsa da, konuya büyük Pers Krallıkları, Ahamenişler (Akamenidler) dönemine bir göz atarak başlamak istiyorum. Bu sülaleden olan Büyük Kral Darius İ.Ö. 522 yılında Pers Krallığının basına geçti. Pers Krallığı Darius'tan önce de bu sülaleden kimseler tarafından yönetilmişti. Ancak, Darius iktidarı ele aldığı anda kendinden öncekilerden farklı olarak büyük bir anıt yaptırdı ve bu anıtla kendisini yazılı formda ebedileştirdi. Şekil 1 geçen yüzyılda resmedilip yayınlanan Batı İran'daki Behistun'un büyük kaya yazılarını göstermektedir. Peki, bu anıtın önemi nedir? O dönemlerde başka krallar da kendilerine anıtlar yaptırmışlardı. Behistun Anıtı'nın önemi ise, üzerinde Farsça yazı bulunan ilk anıt olmasıdır. Anıt, İranî bir dilin bizim için elle tutulabilir en eski sertifikasını göstermektedir. Kullanılan yazı çivi yazısıdır. Şekil 2 yine kitabenin Farsça bölümünden kısa bir özeti göstermektedir. Tekst üç dilde yazılmıştır. Eski Farsça'nın dışında Babilce ve Elamca da yer almaktadır. Bu diller İranî dil olmadıkları için üzerinde durmamız gerekmiyor. Bununla şunu demek istiyorum:

Darius bir Pers'ti ve onun döneminde konuşulan Farsça, günümüz İran devlet dilinin önceki aşamalarından biri olan "eski Farsça"ydı. Yani modern veya yeni Farsça'nın Ahamenişler zamanında, Darius dönemi de dahil olmak üzere, eski Farsça'dan çok az farklılık arzeden bir kaç dil kesinlikle vardı. Ahamenişler'den önce İran'da başka krallıklar da hüküm sürmüştü, örneğin Medler. Medler'in adlarıyla ilişkilendirilen dili ise "Medce"ydi. Bu dil, Babil dili ile Elamca'ya karşılık Farsça daha yakın bir dildi. Hatta eski Farsça konuşan biri kolaylıkla anlayabilirdi. Bu nedenle biz bu dili İranî bir dil, eski Farsça'nın kardeş bir diyaleği olarak tabir edebiliriz. Bu, eski Farsça'ya hiç ben-

zerliği olmayan Babil dili ile Elamca için geçerli değildir.

Medce ve eski Farsça'nın yanısıra aynı dönemde, İran İmparatorluğu toprakları içinde ve dışında, haklarında az şey bildiğimiz birkaç İranî diyalekt daha olduğunu varsayıyoruz. Elimizde, sadece bir başka İranî dilden, "Avestce"den bir kaç belge var. Eski Farsça'ya karşın Avestçe'de çivi yazısı kullanılmamıştır. Aslında bu Avestçe belgeler o dönemin konuşulan Avestçe belgeleri değildir. Ama Darius'un ilk çivi yazılarını Behistun'un kaya duvarlarına yontturmadan belki 100, belki de 300 yıl önce, Zerdüşt adında bir din kurucusu bu dilde tekstler yazmıştı. Bu tekstlerin günümüze değin aktarılmasının sebebi, önemli bir dinin temel kuramlarını oluşturmalarındandır. Zerdüşt dini, yani Zerdüşt'ün kurduğu din, İran İmparatorluğu'nda Ahamenişler arasında devlet dini statüsüne ulaşmış ve bu statüsünü esas olarak İslam'ın İran'a gelişine dek (yani İ.S. 7. yy.'a kadar) korumuştur. Bu yaklaşık olarak 1200 yıllık bir sürece denk gelir. Bizler günümüzde Zerdüşt ve haleflerinin Avestçe yazılarını çok sonraları yazılmış olan el yazmalarından tanıyoruz. Henüz varolan en eski el yazmaları İ.S. 13. yy.'dan kalmadır. Şekil 3 bu el yazmalarının küçük bir bölümünü göstermektedir. Zerdüşt'ün belki de İ.Ö. 8. yy.'da yaşamış olduğunu düşünürsek, el yazmalarının içinde bulunduğu tekstlerin kaleme alınışından 2000 yıl sonra yazılmış oldukları ortaya çıkar. Buna rağmen el yazmaları bize Avestçe'nin konuşulduğu, yani Zerdüşt'ün henüz yaşadığı dönemde tonlamalarının nasıl olduğu, gramerinin nasıl oluşturulduğu ve ne tür kelime formlarına sahip bulunduğu hakkında oldukça net bir resim vermektedir. Burdan hareketle biz, Avestçe'nin de eski Farsça ile oldukça yakın akraba bir dil olduğunu biliyoruz. Bu da Avestçe'nin eski bir İranî diyalekt olduğunu açıkça gös-

* Das Original dieses Artikels erschien in der 10. Ausgabe des Ware. Jedoch fehlten einige Abbildungen. Wir entschuldigen uns beim Herrn Dr. Gippert für das Mißgeschick. Ware

termektedir.

Şekil 4'teki harita Ahemenişler döneminde İranî boyların yaklaşık olarak dağılımı ile konuştukları diller hakkında bilgi veriyor. Esas olarak Ahemenişlerin yaşadığı yer - burada "Persis", olarak gösterilen- Güneybatı İran'daki küçük bir bölgedir. Darius'un da geldiği bu bölgede eski Farsça konuşuluyordu. Persis'in kuzeyinde Farslar'ın fethettikleri ülke olan ve fetih öncesi Elamca'nın konuşulan Elam Ülkesi bulunuyordu. Bu dilin İranî bir dil olmadığından kesin eminiz, bunların birliktirte hakkında en azından bilinen herhangi bir dil ile akraba olup olmadığı konusunda fazla bir bilginiz yok. Daha öte kuzeyde, Med Ülkesi'nde Medce konuşulmuş olmalı. Bu dil, bahsettiğimiz gibi, Med İmparatorluğu'nun dili idi ve Medler İran İmparatorluğu'nun ilk sahipleri idi. Eski Farsça'nın kardeş bir diyalekti olmasına rağmen, ne yazık ki her iki dil arasındaki bütün farklılıkları kesin olarak tek tek ortaya koyamıyoruz, çünkü bu konuda yeterli bilgiye sahip değiliz.

Med Ülkesi'nden hareketle doğruya doğru Part Ülkesi (Partien) bulunmaktadır. Partlar da -hakkında daha sonra bazı şeyler söylenecek- İranî bir dil konuşuyorlardı. İranî dillerin konuşulduğu, daha doğrusu çok eskiden beri İranî dillerin konuşulduğunu tahmin ettiğimiz diğer yerlerden bazıları en doğuda bulunan Sogdiana, Horesmia, Baktriane ya da Arakhosia'dır. İranî diyalektler buralardan da öteye, haritada İskitler ve Sarmatlar olarak adlandırılan Karadeniz ile Hazar Denizi'nin kuzey bölgelerine kadar yayılmış olmalı. Bu sonuca sadece yine dolaylı olarak yer ve nehir adlarıyla sınırlı ve çok az bulgularla varıyoruz. Rusya'nın veya Ukranya'nın haritasına bakıldığında, her ne kadar Don, Dinyeper veya Dinyester isimleri okunuyorsa da, bunlar Rusça değil, köken olarak İranî adlar olduğu bilinmelidir.

Böylece Ahemenişler İmparatorluğu döneminde İranî boyların ve dillerin yayılımı yaklaşık olarak çizilmiş oldu. İranî dillerin konuşulduğu bölgelerin sınırları ile Ahemeniş İmparatorluğu'nun sınırları aynı değildi. Bu bölgeler, daha ziyade İranî dil konuşan halk ve boylar ile örtüşüyordu.

Ahemenişler'in hükmü çok uzun sürmedi. Darius'tan hemen 200 yıl sonra, "Büyük İskender" olarak bildiğimiz Makedonyalı İskender'in büyük zaferiyle son buldu. O, sadece İran'ı değil, daha önce İran İmparatorluğu'na ait olan diğer ülkeleri de fethetmişti. İskender ile çivi yazısının kullanımı da hemen son buldu. Ondan sonra, eski Farsça tekstler de dahil olmak üzere, dünyada çivi yazısı ile hiç bir tekst yazılmadı. Ancak İskender'den sonra İranî dillerin tekrar yazımı fiilen bir kaç yüzyıl sürdü. İskender hükümlerinin geride bıraktıkları üzerine inşa edilen Part İmparatorluğu'nun gelişimi ile İranî bir dil olan Partça tekrar devlet dili düzeyine ulaştı.

Şekil 4'teki haritada, Fars Ülkesi'nde oldukça merkezinde, İran'ın başkenti Tahran'ın olduğu yerde Part bölgesi gösterilmiştir. Fakat eski dönemlerde Partlar'ın tam olarak bu bölgeye yerleştiklerini kesin bir şekilde söyleyemiyoruz. Ancak, merkezi Kuzey İran'da bulunan ve

Arsaklı Hanedanlığı tarafından hükmedilen Part İmparatorluğu'nun, yaklaşık olarak İ.Ö. 3. yüzyıldan İ.S. 3. yüzyıla kadar varolduğunu söyleyebiliriz. Bu dönemden kalma Partça yazılı belgeler oldukça azdır, zira Arsaklıların hükmü süresince -Büyük İskender döneminden öğrenildiği gibi- çoğunlukla Yunanca veya Aramice yazılıyordu. Harflerin yazılım şeklinden dolayı Sami dili ile İbranice'ye yakın akraba olan Aramice, iletişim dili olarak bütün yakın doğuda oldukça yaygınlık kazanmıştı. Bunun verdiği rahatlıkla, Partlar da diğer İranî boylar gibi, kendi dilleri için bir yazım biçimi geliştirmeye yönelmediler. Bunun yerine bütün yazılı iletişimlerini iki dilde yaparak, amaca uygunluğu kabul edilen Yunanca ve Aramice ile sorunu hallettiler.

Temelde Aramice Alfabe'nin kullanılmış olmasına rağmen, zamanla İranî dillerin yazımına da geçildi. Daha önce de bahsettiğimiz gibi, Arsaklılar döneminden kalma Partça yazılı belgeler oldukça azdır. Bu belgeler daha çok Fars tarihinin bir sonraki çağında, Sasaniler döneminde artmaya başlıyor.

Kral Ardeşir ile İ.Ö. 3. yüzyılda başlayan Sasaniler dönemi, İslamiyetin istilasına, yani Araplar'ın 7. yüzyılda Fars Ülkesi'ni işgaline kadar sürdü. Bu dönemden kalma Partça yazılı kitabeler günümüze kadar ulaşmıştır. Fakat bunun yanı sıra Sasaniler döneminde bir başka İranî dil olan ve Ahemenişler döneminin eski Farsçası ile günümüzün Yeni Farsçası arasında basamak işlevi gören Orta Farsça ön plana çıkmaya başlar. Hatta bazı kitabeler yanyana hem Partça, hem de Orta Farsça kaleme alınmıştır; kullanılan yazıma her iki durumda da Aramice Alfabe temel olmuştur. Orta Farsça, sonraki biçimiyle İslam'ın etkili olduğu alanının dışında, örneğin İslam'ı kabullenmeyen Zerdüşî dinine inanan "Parsiler" tarafından da kullanılmış. Parsilerin yazılı eserleri Partlar'ınkinden daha da kapsamlıdır. Şekil 5 Kitap-Pehlevicesi-devri diye adlandırılan tipik bir elyazması üründen örnek göstermektedir.

Buna rağmen Partça'dan hatırı sayılır bir miktarda dil malzemesi kalmıştır ve bize başka kaynaklarla aktarılmıştır. Bu belgeler bize diğer yazımsal anıtlardan farklı olarak, ses yapılarının oldukça doğru şekillendirildiği bir yazım çeşidi ile "Mani" yazım biçimiyle yazıldıklarından dolayı, Partça (ve Orta Farsça) seslerin Sasaniler döneminde gerçekten nasıl tonlanmış olabilecekleri hakkında daha aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır. Fakat bu belgeler aslında Pers Ülkesi'nde değil, İran sınırlarının oldukça ötesinde günümüzde Çin'e ait olan bir bölgede bulundular. Bu bölgenin büyük bölümünde bir Türk boyu olan Uygurlar ikamet etmektedir. Yüzyılımızın başında, bahsi geçen Hsinking-Uygur (Çin Türkistanı) eyaletinde, büyük Taklamakan Çölü'nün kuzey ve güneyinden geçen İpekyolu boyunca bir çok manastır keşfedildi. Şu an bildiğimiz kadarıyla Sasaniler döneminde bu manastırlar bazan Budistler, bazan Zerdüşîler, Mani dinine inanan Manistler ve Hristiyanlar tarafından kullanılmıştır. Onlardan kalan el yazmaları, arkeologlar tarafından günışığına çıkarıldılar. Partça ve Orta Farsça'nın yanı sıra bu el yazmaları ile Sogdca ve Saka dili gibi başka İranî dill-

ler de anlaşılır hale geldiler. Bunların yanı sıra Hint Sanskritçesi, Prakritçe (Prakrit), eski Çince veya sonraları yok olan Toharca gibi İranî olmayan diller de manastırlarda yazı dili olarak mevcuttu.

Şekil 6 Turba Vahası'ndan kalma Mani el yazmalarından tipik bir örnek göstermektedir. Bu aynı zamanda araştırmacıların da yazıların incelenmesinde çektikleri sorunları ortaya koymaktadır, şöyle ki: Bu belgelerin büyük bir kısmı bu yüzyılın başındaki keşiflerine dek, geçen yaklaşık 1500 yıllık süreden dolayı, eksiksiz okunabilecek bir durumda günümüze ulaşamamıştır. El yazmalarının bazıları büyük çabalar sonucu biraraya getirildiği sırada her defasında bazı parçalar eksikti, hatta eksik parçalardan bazıları ise hiç bulunamıştır. Bundan dolayı eldeki bulgular, tanıdığımız Partça ve diğer Orta-İranî diller hakkındaki bilgilerimizi zenginleştirebilecek kadar kapsamlı değil. Ancak burada diyebiliriz ki, İ.S. birinci yüzyılda Partça, Orta Farsça, Sogdca, Saka dili ve diğer İranî dillerin nasıl bir ses yapısına sahip olduğu hakkında oldukça net bir konseptte sahibiz.

Peki, bütün bunların Zazaca'yla ve onun tarihiyle olan ilgisi ne? Çok; çünkü günümüzde konuşulan diğer bütün İranî diller gibi Zazaca'nın kökeni de Orta-İranî bir dile dayanıyor. Buradan hareketle, bin yıl önce bir İranî dilin varolmuş olması gerekir ki, Zazaca bu bin yıllık süreç içerisinde tarihsel olarak günümüze değin kendisini geliştirmiş olmalı diyebilelim. Aynı zamanda Zazaca'nın daha da gerilerde, ta 2000, 3000 veya 4000 yıl önce, tarihsel gelişimine sürekli kaynaklık eden (eski İranî) kademeleri olmuş olmalı.

Şekil 7'de kabul gören bu gelişmeyi şematik olarak "soyağacı biçiminde" göstermeye çalıştım. Soyağacında ilk önce en üst sırada günümüzde yaşayan İranî dilleri görüyoruz. Şema, soldan itibaren İran'ın devlet dili olan Yeni Farsça ile başlıyor. Devamında Farsça ile özellikle sıkı akrabalıkları olan, hatta diyalektleri olarak da kabul edilebilen, iki dil gösterilmiştir; bunlar Afganistan'da konuşulan Dari dili ile Tacikistan'da konuşulan Tacikçe'dir. Bunlardan sonra, Farsça'ya biraz daha uzak olan ve Tatice olarak adlandırılan dil gelmektedir ki, bu dil örneğin Kafkaslarda yalnızca çok küçük topluluklar tarafından konuşulur. Daha sonra Zazaca'yı da içinde saydığım beş dilden oluşan bir grup gelmektedir. Bu grup İranî bir dil olan ve Hazar Denizi'nin güneybatı kıyılarındaki konuşulan Talişçe ile başlamaktadır. Ardından İranî dil ailesinin en batı kısmını temsil eden Kürtçe ve Zazaca gelir. Bir sonraki bölümde ise İran'ın içi ile Hazar Denizi'nin güneyinde konuşulan "Hazar Diyalektleri" olarak adlandırılan grupta yer alır. İsmen belirtmek gerekirse, Semnanca, Gilanca, Mazendaranca örnek olarak verilebilir. Grubun sonuncusu olarak, günümüzde Güney Pakistan'ın büyük bir bölümüne yayılan, yani İranî dillerin konuşulduğu coğrafyanın oldukça doğusunu teşkil eden Beluçice sayılabilir. Daha doğuda Paraçi, Ormuri, Paştu dilleri ile Pamir Diyalektleri bulunuyor: Adlandırılan ilk üç dil Afganistan'da konuşulur. Bunlardan Paştuca ülkenin ikinci devlet dilidir ve genel-

de basit bir şekilde "Afganca" olarak da adlandırılır. Pamir Diyalektlerinin Tacikistan'da konuşuluyor olmasına rağmen Diyalektlerin Tacikçe'den ziyade Paştuca ile yakinen ilişkisi vardır. Ayrıca, biraz daha ötede bulunan Yağnobi dilini de Tacikistan'da görmekteyiz. En son olarak yine İranî dillerin konuşulduğu coğrafyanın en kuzeybatı ucunda, yani Kafkasya'nın ortasında bulunan Osetçe yer almaktadır (şekil 8 günümüzde konuşulan İranî dillerin dağılımını bu kez de harita üzerinde göstermektedir).

Şöylemiş olduğum gibi şekil 7 bir soyağacıdır: Aşağıya doğru inen veya tersinden bakıldığında yukarıya doğru uzanan çizgilerin yardımıyla tarihsel bağlar görülmektedir. Böylece ikinci sırada Orta-İranî diller çağına tahsis ettiğimiz diller yerleştirilmiştir. Bu, yaklaşık olarak İ.Ö. 2. yy. ile İ.S. 8./9. yy. arasında konuşulmuş olan diller anlamına geliyor. Yeni Farsça ve onun kardeş diyalektlerinin ilk kademesi olarak kabul edilişinden dolayı, en solda yer alan Orta Farsça, bu çağa denk düşüyor ve dilin "Güneybatı-İranî" kolunu temsil ediyor. Partça daha önce de söylendiği gibi, yine aynı döneme, Orta-İranî diller çağına denk düşmektedir. Fakat farklı gelişme seyri izleyen Partça, Zazaca'nın da kendisinden sayıldığı "Kuzeybatı-İranî" olarak adlandırılan bir koldur. Şemada yer alan diğer Orta-İranî diller, yani kendi döneminde İranî dillerin konuşulduğu coğrafyanın en doğusunda konuşulduğu varsayılan Saka dili, günümüz Afganistan'ının herhangi bir yerine yerleştirebileceğimiz Baktrice ve coğrafyanın kuzeydoğusunda, Sogdiane'de konuşulmuş olan Sogdca, dilin "Doğu-İranî" kolunu temsil etmektedir.

Partça ile tarihsel olarak ondan sonra gelen beş dil arasında kesin çizgiler çizemiyoruz. Bu, günümüzde konuşulan "Kuzeybatı-İranî" dillerin doğrudan doğruya Partça'ya dayanmadığı anlamına gelir. Bunun nedeni, Orta-İranî dil olan Partça'nın kuzeybatıda konuşulan birçok Orta-İranî diyalekten sadece birini temsil ediyor olmasındandır. Partlar'ın imparatorluğa hükmettikleri zaman -yani Ahamenişler döneminde- Kuzeybatı İran'ın dil coğrafyası diyalekt açısından o zaman bile epeyce farklılıklar içermiş olmalı ki, bu lehçelerden bazıları hala oldukça çeşitli bölgelerde bulunan, günümüzdeki kuzeybatı İranî dillerin temelini oluşturmuştur. Pakistan'da konuşulan Beluçice'den ve hepinizin de bildiği gibi Türkiye'de konuşulan Zazaca'ya dek uzanır. Bu konuya daha sonra bir daha değineceğim.

Soyağacının üçüncü bölümünde de eski İranî dillerin devrine tahsis edebileceğimiz, yani eski Farsça, eski ve yeni versiyonları bulunan Avestçe ile doğrudan doğruya günümüze aktarılmamış olan Medce görülmektedir. Biz şimdi bu farklı diller arasındaki bağlantıyı bütün devirlerde biraraya getiriyoruz. "Güneybatı-İranî", "Kuzeybatı-İranî", "Güneydoğu-İranî" ile "Kuzeydoğu-İranî" dillerin kayda geçirilen aktarımlarından da önce birer kola sahip olduklarını ve nihayetinde "çok eski zamanlarda", hepsine kaynaklık eden "en Eski İranca" (Uriranisch) denilen dil ve eski Hint Sanskritçeyle İndocermence'yi bu İranî diller ile birbirine bağlayan bir dala vardıklarını kabul ediyoruz.

Daha öncede belirtildiği gibi, soyağacında tek tek diller arasındaki bağlantı oldukça şematik, yani sadece dilbilimsel temeller -bu dilbilimsel gözlemler anlamına gelirdes- alınarak gösterildi. Dilbilim, akraba diller arasındaki tarihi bağları gerçekten de hemen hemen matematiksel bir kesinlik ile saptamamızı mümkün kılıyor. Orta Farsça ile Yeni Farsça arasında var olan ilişkiler, “fonetik kuralları” olarak adlandırılan kurallarla ortaya çıkıyor. Bunlar -bütün doğal diller için aynı orana tekabül eden- belli seslerin belli ortamlarda zamanla hemen hemen aynı değişikliğe uğradığı ve bundan hareketle muntazam kuralların tanımlanabildiği olayını yansıtıyorlar.

Doğrusu bu bakış açısı dikkate alındığında, Farsça’ya karşın Zazaca’nın konumu biraz daha güç, zira Yeni Farsça’ya nazaran Zazaca için Orta-İrani basamakta doğrudan doğruya bir öncel gösterememekteyiz. Buna rağmen bize aktarıldığı şekliyle, Zazaca’nın Partça ile en azından oldukça yakından akraba olmuş olması gerektiği tespit edilebiliyor. Bundan da öte, bir yandan Zazaca’nın öte yandan Farsça’nın gelişim sürecinde yaklaşık olarak hangi farklılıkların ortaya çıktığını tesbit ederek tek tek sayabiliyor ve her iki dil arasındaki karşılıklı ilişkileri tamına yakalayabilmek için bunları sistemleştirebiliyoruz.

“Dilbilim,
Zazaca’ya yakın
olan dillerin,
geçmiş çağlarda
Partlar’ın çevre-
sinde yerleşmiş
olmaları gerektiği-
ni tesbit edebilir.
Ve gerçekten
Zazaca’ya en yakın
olan diller, günü-
müzde de Hazar
Denizi yakınlarında
bulunmaktalar.”

Şimdi, size soyağacında Zazaca’nın İrani diller bölümündeki pozisyonunun daha açık görülmesini sağlamak amacıyla ne tür dilbilimsel argümanlarla çalıştığımızı gösteren birkaç unsur sunmak istiyorum. Bunu yaparken dil sisteminin bütün alanlarından yani fonoloji olarak adlandırdığımız fonetik (sesbilgisi), morfoloji dediğimiz şekilbilgisi, sentaks dediğimiz söz dizimi ile leksik dediğimiz kelime hazinesi alanlarından yararlanabiliriz. Bütün bu alanlardan hareketle bakıldığında Zazaca ile Orta-İrani dil olan Partça arasında gerçekten de çok yakın bir ilişki görülmektedir.

Örneğin Zazaca’nın sık olarak çarpan özelliği, bir dişdudak ünsüzü [v] ile bir çift dudak ünsüzü [w] olan iki farklı ‘v’ sesini geliştirmiş olmasıdır. Benzer bir gelişme Farsça’da yoktur. Zazaca’daki her iki sesin oluşumunu şimdi Partça’da öncesinden görebilmek mümkün: Zazaca’da [v] ile başlayan her kelimenin -şayet tanıyor-sak- Partça karşılığı olan kelimenin de basit bir [v] ile başladığını tespit ediyoruz. Örneğin Zazaca “va” (‘rüzgar’) sözcüğünün Partça karşılığı olan “vād” (uzun a-seslisi ile) kelimesi, veya edimsel (verbal) şekil olan “vat”ın (‘söyledi’), Partça karşılığı olan “vāxt”taki gibi. Ayrıca, “werdene” (‘yemek’), “waštene” (‘istemek’), “wae” (‘kız kardeş’) veya “weš” (‘iyi, güzel’) kelimelerinde olduğu gibi Zazaca’da bir sözcük [w] ile başlıyorsa, bunların karşılığı olan Partça sözcüklerin de her zaman <wx> ile başladığına tanık oluyoruz: “wxardan” (‘yemek’), “wxāstan” (‘istemek’), “wxār” (‘kız

kardeş’) ve “wxas” (‘iyi’) gibi. Partça’da <wx> olarak yazılan bu ses yaklaşık olarak İngilizce “when” (‘ne zaman’) veya “where” (‘nerede’) sözcüklerindeki <wh> sesi gibi telaffuz edilmiş olmalı, yani hem [w]-, hem de [h]-unsurlarını içeren bir sesbileşimidir. Partça’da bu sesbileşiminde [w]-unsuru [h]-unsurundan daha güçlü olmuş olmalı; sonuncusu ise Zazaca’da tümüyle yok olmuştur. Farsça’da ise bunun tam tersi gerçekleşmiştir. Yukarıda belirtilen dört sözcüğün Farsça karşılıkları şöyledir: “xordan” خوردن, “xāstan” خواستن, “xāhar” خواهر ve “xoš” خوش; hepsi de (Almanca Bach sözcüğündeki ch gibi telaffuz edilen) <wx> [x] ile başlıyor ve <-خ> olarak yazılıyor. <w, و> yazımda hala yer almakla beraber, telafuzda [w]-unsuru düşmüş ve [x]-unsuru yalnız kalmıştır. Bu, Partça <wx> ve Zazaca [w] ile başlayan bütün kelimeler için geçerlidir. Bu gelişme fonetik kuralları açısından tipik bir örnek teşkil etmekle birlikte, Zazaca’yı ayrıca Partça’nın karakteristik özellikleri ile yakın bir ilişki içine koymaktadır.

Şekilbilgisi (morfoloji) alanında, Farsça’da bilinmeyen ama Zazaca’da bir çok fiilin kök oluşturma unsuru olan [-a-] harfinin bulunması da dikkati çekiyor. Örneğin “persāene” (‘sormak’) sözcüğünün karşılığı olan “pursīdan” پرسیدن veya “birrāene” (‘kesmek’) sözcüğünün karşılığı olan “burīdan” بریدن için geçerlidir; diğerlerinin karşılıkları olan her iki sözcükte de Zazaca’daki [-a-] yerine uzun bir [-i-] yer almaktadır. [-a-] unsuru ile [-i-] unsuru arasındaki bu fark bir taraftan Partça ile, diğer taraftan da Orta Farsça ile tamamıyla Orta-İrani dönemde de vardı: Orada ‘sormak’ “pursādan” idi, burada ise “pursīdan”dır. Zazaca’daki a fonetik kuralları itibarıyla Partça’daki uzun ā’ya denk düştüğünden dolayı, bu argüman da fevkalade Zazaca’nın Partça’ya olan yakınlığının bir ifadesi olarak kullanılabilir.

İstek kipi sonekinde de durum aynıdır. İstek kipi olarak Zazaca’da, Almanca’daki sübjonktife (Konjunktiv) denk düşen form kategorisini gösteriyorum. Örneğin: “ez bı-biyênê” (‘ben olsaydım’). Özelliği [-ênê-] soneki olan bu form, Partça’nın “ahêndê” unsuru ile oluşturulan geçmiş zaman istek kipi ile kolaylıkla ilişkilendirilebilir. Burada Zazaca’daki “biyênê”ye, “bûd-ahêndê” oluşum tarzı denk düşmektedir. Sözkonusu “ahêndê” unsuru ise Orta-İrani diller arasında yine sadece Partça’da yer almaktadır. Buna karşın Orta Farsça’da istek kipi formu tümüyle başka türlü oluşturulmuş: “bûdê” olarak. Tıpkı Partça’da “bûd-ahêndê”nin Zazaca’da “biyênê” olarak ortaya çıkması gibi, istek kipi olan “bı-kerdênê” (‘yapılmış olsaydı’) da “kird-ahêndê” olarak ortaya çıkmakta; Orta Farsça’da ise bunun yerine “kardê” denirdi.

Söz dizimi, sentaks alanında Zazca’nın çok tutucu bir dil olduğu bir çok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Aşağı yukarı denilebilir ki, Farsça’nın ta 1500 yıl önce terketmiş olduğu, Zazaca’nın söz dizimindeki özellikleri günümüzde hala karakteristikti. Ben, şimdiki zaman veya geçmiş zaman formlarına göre kullanımı

geçişli fiillerden farklı olarak düzenlenmiş olan yalın hal (*Casus Rectus*) ile bükümlü hal (*Casus Obliquus*) arasındaki ayırımı vurgulamak istiyorum. Örneğin ‘ben söylüyorum’ şimdiki zamanda “ez vanu” iken, “ez” formu geçmiş zamanda “ben” için kullanılmıyor: ‘ben söyledim’ “ez vat” değil de “mi vat”tır (bu bağlamda “ergativiteden” bahsediyoruz). Daha önce de belirtildiği gibi, bu özellik Farsça’da ta 1500 yıl önce kaybolmuş (o dönemde bile “man gūyam” veya “man guftam” deniliyordu), fakat Partça’da, tam tamına günümüzde Zazacasında olduğu gibi yer almış. Bunu göstermek için iki örnek vereyim: “ez bı-kerine” (‘ben yapayım’) ile buna ait olan geçmiş zaman formu “mi kerd” (‘ben yaptım’) arasındaki fark aynı zamanda Partça formları olan “az karām” ve “man kird”da da ortaya çıkmakta; ve aynı şekilde Zazaca’da “ez vanu”nun karşısında geçmiş zamanda “mi vat” (‘ben söyledim, söylediydim’) bulunurken, Partça’da da yanyana “ez vājam” ve “man vāxt” formları bulunmakta. Orta Farsça’da ise, bunların yerine şimdiki zamanda da, Zazaca “ez” değil de “mi”ya denk düşecek olan “man” formu ‘ben’ için kullanılmış. Bu örnekte de Farsça’nın bunlardan daha da uzaklaştığı, Zazaca’nın Partça ile oldukça yakın ilişkisi olduğu çok açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Partça ile Zazaca arasındaki muazzam yakınlığı gösteren diğer işaretler ise sözlük, yani kelime hazinesi bazında ortaya çıkmaktadır. Bu arada, Farsça’da değil de Partça’da aynılığı ispat edilebilen tipik bazı kelimelere değinmek gerekiyor. Örneğin biz daha önce ‘söylemek’ anlamına gelen Zazaca’daki “vatene” kelimesine değinmiştik. Bu kelime Farsça’daki karşılığına denk düşmeyip de Partça’daki “vāxtan” kelimesine tam tamına denk düşmektedir; çünkü Farslar ‘söylemek’ kelimesine çok eskiden beri

“guftan” diyorlardı. Aynı durum Zazaca’da “bermaene” olan ‘ağlamak’ kelimesinde de söz konusu. Partça’da bu fiilin karşılığı tamı tamına bulunmasına rağmen -yaklaşık olarak “barmādan” olmalı-, Orta Farsça’da ‘ağlamak’ kelimesi için normalde “griyistan” deniliyordu. Tabii ki bütün

karşılaştırmalar bu kadar güzel denk gelmiyor. Herhalde 1500 yıl sürmüş olmalı olan bir gelişmeden de böyle birşey beklenemez. Ayrıca Partça’yı Sasaniler döneminden kalma yazılardan, yani 3. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar olan zamandan tanıdığımız da unutulmamalı. Buna karşın Zazaca’yı yüzyılımızın başından beri yalnızca modern biçimiyle tanıyoruz. Gerekli görüldüğünde arada kalan süreci geriye bakarak kapatmaya çalışıyoruz. Bu anlamda gerçekte yeryüzünde Zazaca’da da olduğu gibi bağlantı oranı yüksek olma başarısı gösteren fazla bir dil yok (denk düşen Partça sözcükler bilindiği takdirde)

Fakat, daha önce belirtildiği gibi, bu alanda yapılan her geriye dönük karşılaştırma başarılı olmamakata: Bazı sözcükler bu resme uygunluk arzetmemektedirler. Örneğin böyle bir durum ‘gelmek’ sözcüğünde söz konusu: ‘o geliyor’ Zazaca’da “o yeno” iken, bu yaklaşık olarak Partça şekli olan “āséd” de değil, tam tamına Farsça “āyad” آید sözcüğüne denk düşmektedir. Aynı şey geçmiş zaman biçimi olan “amo” (‘o gelmiş’) için de geçerli. Bu Partça “āyad”dan ziyade Farsça “āmad” آمد sözcüğüne daha yakın düşmekte. Yani Zazaca ve Partça arasında oldukça ciddiye alınması gereken ayrılıklar da vardır. Bunları açıklamak için bir daha şekil 4’teki haritaya göz atmakta yarar vardır. Haritada ‘Partların Ülkesi’ (Partien) olarak belirtilen bölgenin esas itibarıyla Hazar Denizi’nin güney tarafı olduğundan hareket edersek, o zaman bile -Ahemenişler döneminde, yani milattan önce- bu coğrafyada harfi harfine aynı, tek bir dilin konuşulmuş olmaması gerekiyor. Zazaca konuşulan her hangi bir bölgeden gelen biri, günümüzde de farklı telaffuz biçimlerinin, bir köyden ötekine, ya da en azından bir yöreden ötekine değiştiğini, farklı diyalektlerin konuşulduğunu bilir. Bu durumda süreklilik arzeden diyalektlerden bahsediyoruz. Bu durum, tam da zamanlar Partlar’ın Ülkesinde söz konusu idi: Bu bölge üzerinde de ta eski dönemlerde süreklilik gösteren diyalektler yayılmış olmalı ki, bir köyden ötekine gittikçe farklı konuşulduğu, fakat üç aşağı beş yukarı aynı dilin kullanıldığı teşhis edilebilir. Zazaca gerçekten de bu bölgeden çıktıysa, yani bugün Türkiye’de yaşayan Zazaca konuşanların ataları eğer herhangi bir zamanda “Partlar’ın” bölgesinden Türkiye’ye göç ettilerse, bu durumda Partça’dan ziyade, bazı açıdan Farsça’ya yakın veya ondan oldukça etkilenmiş olan o bölgedeki diyalektlerden herhangi birini birlikte getirmiş olmalılar. Bunun tamı tamına ne tür bir diyalekt olduğunu, elimizde direkt aktarılmış kaynaklar (yazılı) olmadığından dolayı, bu gün ne yazık ki söyleyemiyoruz.

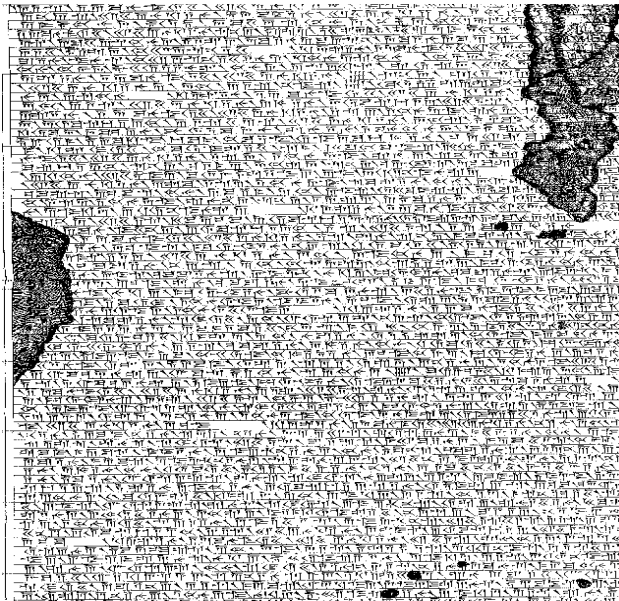
Süreklilik arzeden kuzeybatı İranı diyalektlerin ta eski zamanlarda bütün coğrafyayı kapsayarak Doğu Anadolu’ya, yani günümüzde Zazaca konuşulan bölgeye dek uzandığı ise hiç de imkansız sayılmamakta. Fakat bu konuya yönelik dilbilimsel belirtiler yok. Ancak dilbilim, Zazaca’ya yakın olan dillerin, geçmiş çağlarda Partlar’ın çevresinde yerleşmiş olmaları gerektiğini tesbit edebilir. Ve gerçekten Zazaca’ya en yakın olan diller, günümüzde de Hazar Denizi yakınlarında bulunmaktalar. Bunlar; yukarıda hakkında söz etmiş olduğum Hazar Denizi diyalektleri olarak adlandırılan diyalektlerden bazılarıdır.

Böylece, şu ana kadar benim veya meslektaşlarımın Zazaca’nın dil tarihi hakkında sahip olduğumuz bilgilerin ışığında size aktarmak istediğim konuşmamın sonuna gelmiş oldum. İlerleyebilmemiz için yapılması gereken daha çok şey var. Özellikle oldukça çok araştırma malzemesi elde etmemiz gerekiyor. Fakat, düşündüğüm gibi, Zazaca’ya yakın olan dilleri Partça’nın çevresinde aramamız gerektiği açıkça görülüyor ✍

şekil 1:

Behistun'daki büyük Darius-Yazıtı
(çizmin kaynađı: Fr. SPIEGEL, *Eski Farsça Kitabeleri*, Leipzig 1881)

şekil 2:

Yazıt (bölüm)

şekil 6: Mani yazısından bir fragman M78liR+V Kaynak: Acta Iranica, Pl.IV

[illegible]

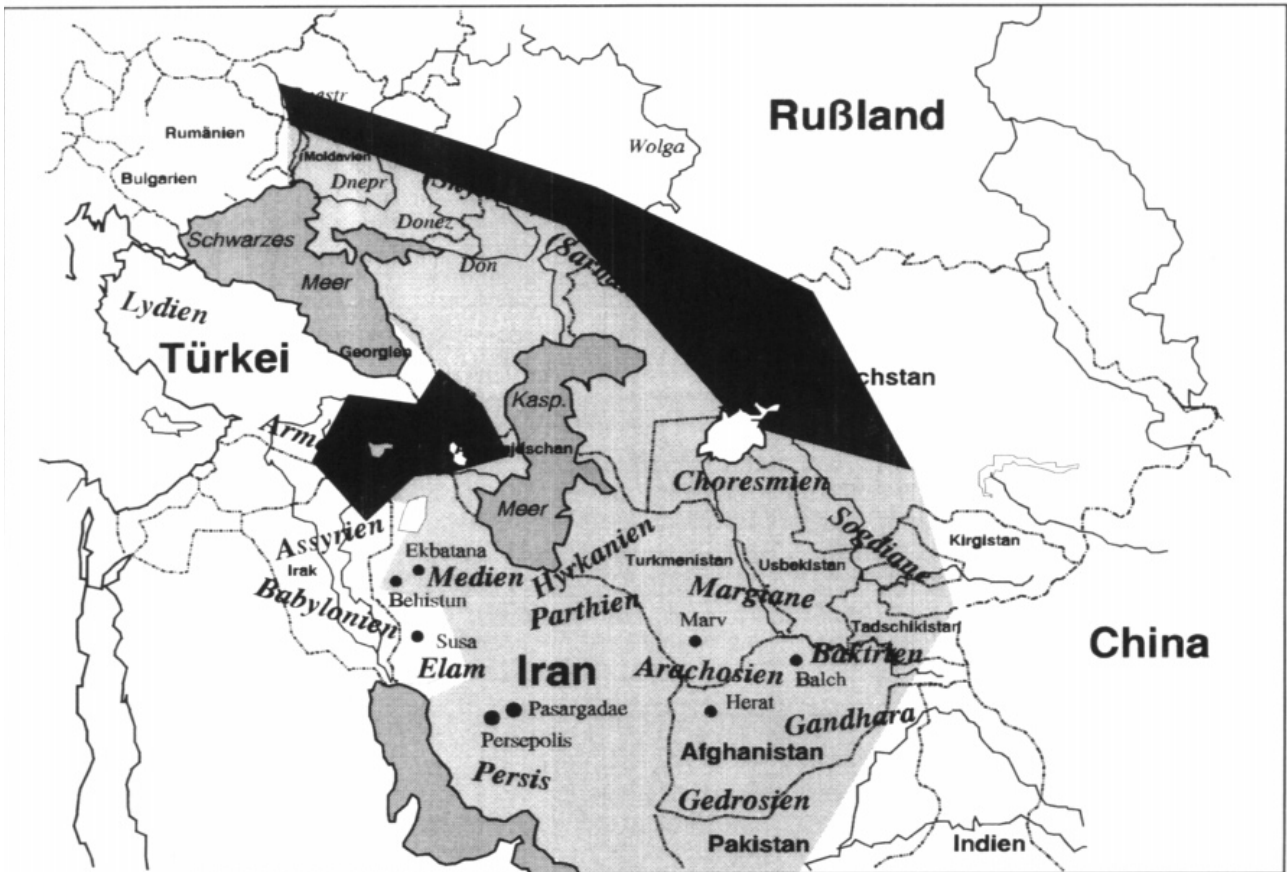
şekil 3:

Avesta elyazısı K5 (özet)

* * * * *

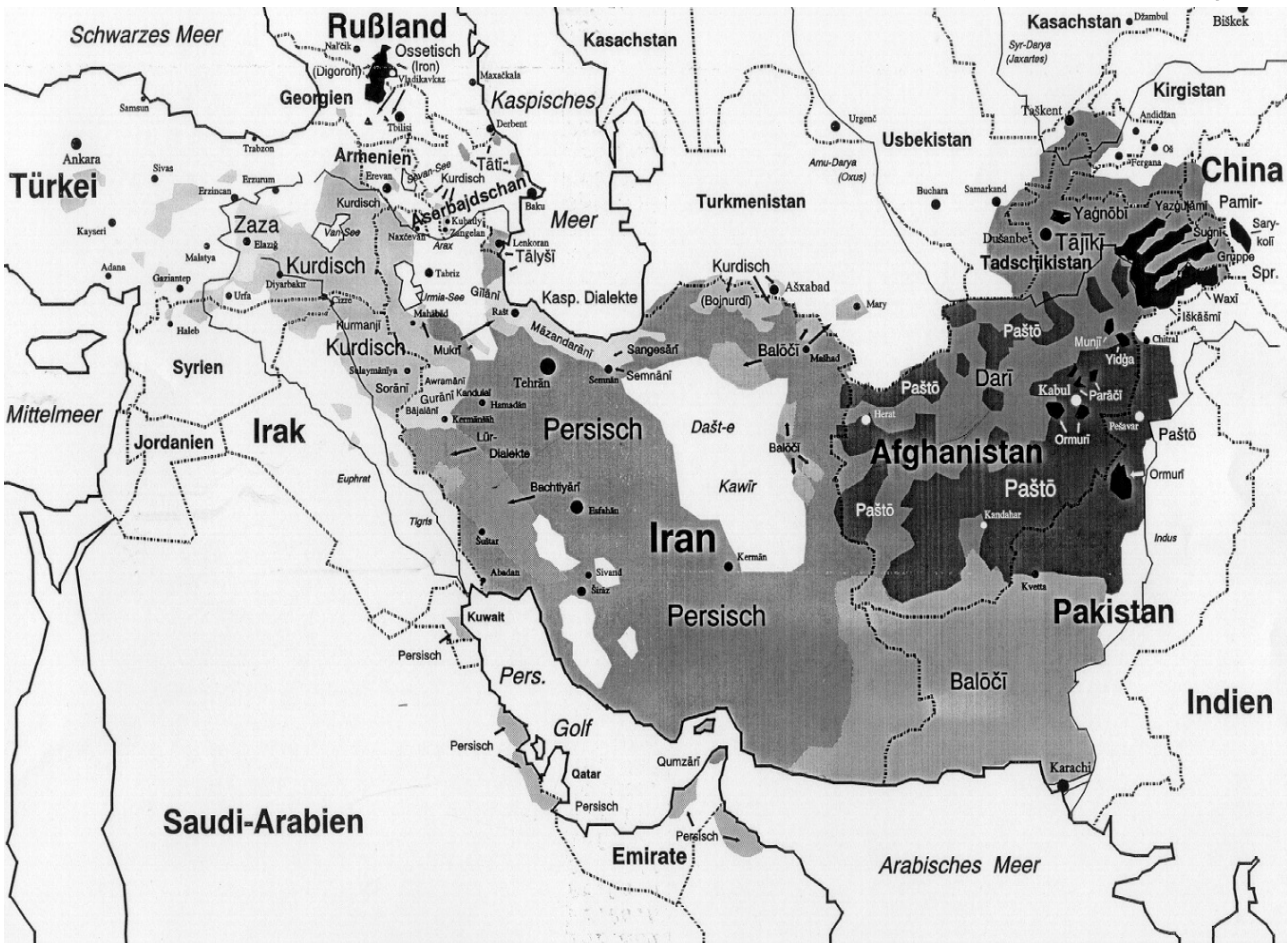
şekil 5: Orta Farsça el yazımı (kitap Pehlevicesi): J5, 462

şekil 4:

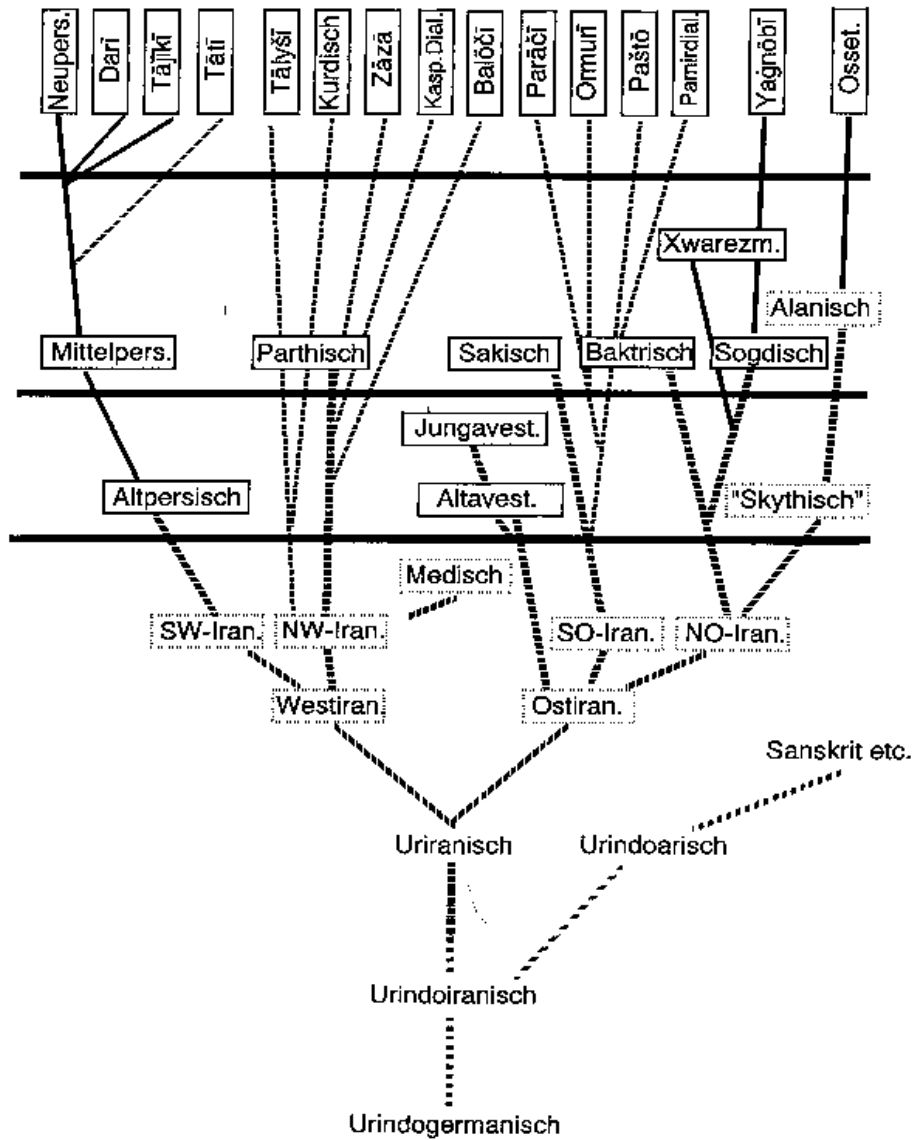
Eski İrani boyların muhtemel yerleşimi

şekil 8:

İrani dillerin günümüzdeki yerleşimi

İrani dillerin soyağacı

şekil 7:

İrani dillerin tahmini soyağacı

